

Az olvasással és írással kapcsolatos beállítódások a felvilágosodás kori oktatási-nevelési irodalomban

André Kertész egyik képén három kisfiú ül egy földes utcán, egy láthatóan romlásnak indult ház tövében. Mindhármójukon sapka, meg valami kabátféléség, de bakancs csak az egyikükön, a másik kettő mezítláb, a nadrágjuk is foltos-lyukas. Szorosan összebújnak, a középső fiú ölében egy vékony könyv, valahol az első harmadánál kinyitva. A külvilág teljesen megszűnt számukra, abban a pillanatban talán még egymást sem érzékelik, csak a könyvre figyelnek.

A felvétel Esztergomban készült 1916-ban, Olvasó fiúk a címe (Kertész, 1994, 69.).

[D]as Schulwesen [...] ist, und bleibet allzeit ein Politikum.” („Az iskolaügy politikai kérdés, és az is marad.”) (Engelbrecht, é. n., 490.) Mária Terézia kissé módosított formában gyakran idézett kijelentése egy több évszázados intézményi struktúra átalakításának igényét jelzi. E reformtörekvések meglehetősen ismertek, tanulmányomban ezért csak egyetlen aspektusukkal foglalkozom: a 18. század utolsó harmadában született pedagógiai munkáknak az írásbeliséghez való viszonyát, a nyomtatott könyvekkel, az írással és olvasással kapcsolatos beállítódásaikat vizsgálom. A vizsgálatba bevonható szövegek közül e tanulmányban elsősorban az anyanyelvi iskolák számára kiadott olvasókönyvekkel foglalkozom. A szűkítés oka a reformok azon sajátosságában keresendő, amely az intézményi oktatás és az ismeretszerzés elkülönülésének felszámolására irányul. Ezek ugyanis nem feltétlenül estek egybe a 18. század gyakorlatában, „főleg nem az olyan társadalmi rétegekben, amelyek még nagyrészt szóbeli kultúrában éltek. A gyermekeknek a környező világhoz, munkához, eszközökhöz szoktatása, a kultúra áthagyományozása itt elsősorban a család, a helyi társadalmi-gazdasági együttes keretében, a gyakorlati élet útján ment végbe, és jóval kevésbé a specializált oktatási intézmények keretében, az írásbeliség útján” (Kosáry, 1988, 113.).

Kosáry Domokos észrevétele a reform előtti állapotokról figyelmeztet bennünket az oktatás átalakításának kulcsfontosságú elemére: az ismeretek megszerzésének és átadásának egyik legfontosabb médiuma a reformok természetéből adódóan a vezénylők elvárásai szerint a könyv, mégpedig immár minden társadalmi réteg számára. Az egyház által felügyelt (nép)oktatásban ugyanis a hallásnak volt domináns szerepe: az állam korlátozó intézkedése miatt a református bihari alispán kénytelen volt belemenni abba, hogy az „ábécé, írás, olvasás az oskolánkba ne taníttassék egyéb, hanem a vallásra ami tartozik”, amit viszont, ahogy az alispán folytatja, „lehet hallásból is tanulni” (Keresztesi, 1882, 71.; lásd még: Hopp, Küllös és Voigt, 1988, 113.). Itt mutatkozik meg igazán, hogy a reformok egyik főbb újdonsága, hogy az új tudásanyag szorosan összekapcsolódik a tudásmegőrzés és -átadás addig a társadalom nagyobb részében egyeduralgó médiumának, a szóbeliségnek a leváltásával. Emiatt kétszeresen is különleges helyzetben voltak az analfabéta társadalom gyermekei: nemcsak életkoruk folytán, hanem társadalmi hátterük miatt is újdonságot jelentett számukra az írásbeliséggel való találkozás – az okta-

tásnak ekkor még magát az újfajta ismeretszerzési módot is elfogadottá kellett tennie. Az ma már közhely, hogy a felvilágosodás projektje elképzelhetetlen a nyomtatott kultúra 18. századi forradalma nélkül, mégsem árt e dolgozat bevezetőjében kiemelni, mivel a magyar olvasástanítás történetének legfrissebb és egyéb szempontokból is informatív összefoglalásában (Adamikné, 2001, 48–51.) nem kap kellő hangsúlyt ez az aspektus. Azt azonban már előljáróban szeretném leszögezni, hogy e tanulmány elsősorban az értelmiség szempontjait, az olvasásra, írásra nevelés felvilágosult programjának ideológiáját vizsgálja. A másik irányból, tehát a paraszti kultúra jellegzetességei felől is lehet, kell e reformokat vizsgálni, mint tette azt többek között Benda Kálmán (1978a, 1978b, 1978c), Gyenis Vilmos (1965) és Kristóf Ildikó (1995).

A német mintaolvasókönyv

Friedrich Eberhard von Rochow néhány évvel a birtokán újjászervezett falusi iskola megnyitása után, 1776-ban adta ki *Der Kinderfreund. Ein Lesebuch zum Gebrauch in Landschulen* című munkáját. Az első, kifejezetten iskolai olvasókönyvnek készült munka megjelenését követően igen hamar népszerűvé vált, amit folytatása, számos kiadása, valamint fordításai igazolnak (Schuckmann, 1985, 91.). Nem meglepő tehát, hogy ezt vette alapul az osztrák örökös tartományokban az alsófokú oktatási reformokért felelős Felbiger az új tankönyvek elkészítésekor, rajta keresztül pedig a magyar pedagógusok számára is mintául szolgált (Adamikné, 2001, 48–51.). Legalább vázlatos áttekintése emiatt nem mellőzhető.

Rochow (1985) célkitűzése, mint előszavából kiderül, egy olyan olvasókönyv kiadása volt, amelyet minden kisiskolás meg tud szerezni, s amely betölti az űrt az akkoriban használt katekizáló ábécék és a Biblia között. (1) Munkájának a keresztény erkölcsiséggel való szoros kapcsolatát nemcsak az előszó igazolja, hanem a közölt szövegek is. Ezek kisebb részét verses imák és Istent dicsőítő dalok alkotják, a nagyobbakat pedig azok a rövid történetek, amelyek a tanulás levonása után egy-egy bibliai helyhez utasítják olvasóikat. Az elbeszélések főszereplői falun élő emberek, legtöbbször gyerekek, akiket a különböző élethelyzetekben felmerülő problémákra adott reakcióik alapján oszt a „jók” vagy a „rosszak” közé a történetekben rendre felbukkanó szülő, tanár, vagy ha ők nincsenek, az elbeszélő hang.

Az iskola Rochow történeteiben, mint később részletesebben is bemutatom, a mindennapokban való boldogulás előkészítésére szolgál, s ebben fontos szerep jut az olvasás itt elsajátítható képességének. Egyetlen, de utóéletét tekintve nagy hatású példája ennek az olvasókönyvben a *Vom Nutzen des Lesens und Schreibens (Az írás és olvasás hasznáról)* című elbeszélés (Rochow, 1985, 31.). A történet röviden a következő: egy Hans nevű, írni és olvasni sem tudó férfi sok pénzt örököl, amelyet ki akar adni kamatra. Egy eladó sodott, álnok városi polgár – a narrátor jellemzése – megtudja ezt, s megállapodik Hansszal. Fedezetül felajánlja a városban lévő sörözőjét, csak azt köti ki, hogy a kontraktusnak titokban kell maradnia. Az analfabéta örökös boldogan belemegy az üzletbe, papírt és tintát hoz, hogy megírják a szerződést. A polgár kihasználva a paraszt írástudatlanságát mindenféle sületlenségekkel tölti meg a lapot, s egy kimondhatatlan nevet kanyarít alá. Nem sokkal később híre megy, hogy eltűnt, ám Hans nem idegeskedik, a söröző bőven fedezi kárát. Bemegy a városba, és a tanács elé tárja a gondosan őrzött iratot, ott azonban kénytelen szembesülni azzal, hogy rászedték. A polgár többi hitelezőjét, akik megfelelő papírral rendelkeztek, kárpótolják. Az üres kézzel hazatérő Hans azon kesereg, hogy nem tud sem olvasni, sem írni, de levonja a következtetést: attól a naptól kezdve gyermekeit rendszeresen járattja iskolába.

Mielőtt e történet sajátosságait elemezném, érdemes idekapcsolni a *Der Kinderfreund* későbbi kiadásának egyik új, az előzőhöz sokban hasonló elbeszélését, a *Schaden der*

Unwissenheitot (A tudatlanság kárai) (Rochow, 1790, II. 19–20.), A főszereplő itt szintén egy szegényember, egy napszámos, aki nagy vagyont örököl. Ő is analfabéta, és szerencsétlenségére a városban, ahol megkapta a húsz éve nem látott testvérének halálát hírül adó levelet, a fogadóhoz fordul, hogy megtudja, mi áll benne. A fogadás, amint a cím alapján az várható, becsapja, jóval kisebb összeget mond, s egyúttal ráveszi, adja el neki az örökséget. A napszámos elfogadja a felajánlott összeget, mert az utazással olyan költségekbe kellene vernie magát, ami miatt nem éri meg neki – legalábbis azt hiszi – átvenni az örökséget. Csak jóval később tudja meg az igazságot, amikor az immár elszegényedett fogadás haldoklása közben bevallja bűnét.

Feltűnő e történetekben, hogy Rochow karaktereit alapvetően az határozza meg, hol élnek: a városi ember tanult, de csalárd, a falusi tudatlan, együgyű. A város és vidék ellentéte azonban nemcsak morális különbségeket takar, hanem alfabetizációs különbségeket is kifejez. A narrátor olvasáshoz és íráshoz fűződő beállítódását mindazonáltal nem érinti ez

Az iskola az alapvető készségek (az olvasás, írás és számolás) elsajátításának helyszínéül szolgál, ám a két felhozott példán kívül alig találunk olyan történetet, amely konkrétan megmutatná, milyen hasznok származnak e készségekből. (4) Rochow történeteiből az derül ki, hogy az iskolában elsősorban az ott hallható tanári magyarázatok a fontosak, például ezek révén lehet szert tenni a helyes ítélelathozatal képességére, amit a korabeli tankönyvekben (például Seiler, 1802, 108–118. o.) egyébként külön fejezetek is segítenek.

a szembenállás, a parasztok nemcsak szánandó figurák ezekben az elbeszélésekben, akiket a gonosz városiak becsapnak, hanem egyúttal neveltségesek is, együgyűségük korántsem érdem. Mindez, mint Alfred Messerli nagyszabású munkájából (2002, 40–52.) kiderül, nem egyedülálló, a literalizációs norma általánossá válásának az első időkben tipikus kísérőjelensége.

Érdemes azonban arra is figyelni, hogy a *Vom Nutzen des Lesens und Schreibens* ábrázolta falusi világban az írásbeliség növekvő tekintélyét figyelhetjük meg: Hans házában van papír és tinta, magától értetődőnek tartja, hogy írásban kell rögzíteni egy gazdasági megállapodást, sőt tudja, hogy ez kiválthatja a tanúk jelenlétét; de áldozattá válik, mert a papírhoz, a tollhoz, az íráshoz fűződő viszonya fetisizta jellegű, számára a „szerződés” tárgyi mivoltában, pusztán fizikai léteivel igazolja az elhangzottakat, eszébe sem jut, hogy mást is rögzíthetnek rajta. Neveltségessé válik, mert ugyan analfabéta, de nem jön rá a csalásra a megállapodás titoktartási záradékából sem. Hans még hisz az adott szó erejében. (Érdemes figyelni a történet

azon elemére, mely szerint az aláírás helyére egy ki nem mondható nevet [„den keiner aussprechen konnte”] írt a csaló.) A városi polgár óvatossága csak akkor érthető – innentől persze már a szövegvilág következetességének ideája vezet –, ha nem akarja, hogy hiteltelzői rájöjjenek szökésre készüln. Ugyanakkor felvillantja azt a lehetőséget is, hogy a rochow-i társadalomban az írásbeliség elsődlegessége mellett a szóbeliségnek még jelentős szerepe van. A paraszt szempontjából ugyanis közössége valamely tagjának tanúsokdása is biztosíték lehetne, hogy kára megtérüljön.

Az együgyű Hans azonban a történet végére, mint Messerli idézett művében is megjegyzi (2002, 42.), tanul az esetből, megokosodik: gyermekeit iskolába küldi. A zárlat rávilágít arra, hogy „egy alfabetizált csoportban (a családban) egyes személyek voltak csak képesek olvasni és/vagy írni”. A többiek, rendszerint az idősebb nemzedék, rajtuk keresztül kommunikált a társadalom írásbeliségben élő részével. Erre az egyébként is belátha-

tó sajátosságra utal Felbiger *Methodenbuchja* is (1775, 134. o.), amikor annak fontosságát hangsúlyozza, hogy az iskolában meg kell tanítani a kézírás olvasását:

„A tapasztalás tanít bennünket arra, hogy mily szükséges ez [ti. a kézírás olvasásának ismerete], mivel ismertünk oly diákokat, akik nyomtatott írásokat nagyon jól tudnak olvasni, ám ha otthon szüleinek valami kézírást kellene felolvasniuk, nem képesek egyetlen sort sem értelmesen és érthetően előadni.” (2)

A másik hasonló, *Schaden der Unwissenheit* című történetnek Rochow eltérő befejezést adott, a pórul járt napszámosnak nincs, pontosabban legfeljebb túl későn van lehetősége tanulni az esetből. Tudatlanságával nemcsak saját magának, de gyermekeinek is mind kézzelfogható (pénztelenség), mind átvitt értelmű (analfabetizmus) kárt okozott. Az elbeszélés narrátora a konklúzióban el is szakad a történetről, s arra figyelmeztet, hogy az olvasás, írás és számolás iskolában megszerezhető képessége nemcsak a valódi bölcsesség elérésének eszköze, de számos jó dolog megismerését segíti elő. (3) A történetek végső következtetései az olvasókönyv egyéb sajátosságaira hívják fel a figyelmet: egyrészt a rochow-i világ falusi embereinek olvasási szokásaira, másrészt pedig arra, miként jelenik meg az iskola ezekben a történetekben.

A Rochow olvasókönyvében bemutatott paraszti világ könyvhasználati szokásait vizsgálva feltűnő, hogy kizárólag a vallási témájú könyvek, egészen pontosan csak a Biblia és az énekeskönyv kerülnek elő, teljességgel hiányoznak például a 18. században oly nagy számban kiadott (mező)gazdasági témájúak. Igaz, az előszó célkitűzése ismeretében e sajátosság nem meglepő, sőt érthető, hogy a *Der Hirte (A pásztor)* című elbeszélés (Rochow, 1985, 24.) pásztorja is emiatt tartja mindig maga mellett Bibliáját és énekeskönyvét. Ez önmagában persze még nem volna feltétlenül több, mint Hans otthon őrzött papírosa és tolla, de a pásztor forgatja is e könyveket: egy szép reggelen a 104. zsoltár olvasása nyomán támad benne az elhatározás egy jobb, a társadalom számára hasznos életre, amit a falusi közösség, amint az az efféle példázatokban történni szokott, hálásan viszonz. A *Der Kinderfreund* 1790-es kiadásában további hasonló történetek olvashatók, ezek végkicsengése szintén az, hogy a falusi embereknek a helyes és boldog élet elérése érdekében a Bibliát kell olvasniuk, és az ott olvasottakat megfontolva munkálkodniuk, a *Der Zuhörer, wie er seyn soll II.* című elbeszélés (Rochow, 1790, 126–127.) Wilhelm pedig nemcsak rendszeres olvasója a Bibliának, hanem a prédikáción hallottakkal kiegészítve tovább is adja tudását gyermekeinek.

Az iskolának az olvasókönyvben megjelenő képe némileg ellentmondásosabb annál, mint amit az eddigiekből várhatnánk. Már önmagában az is figyelmet érdemel, hogy az első kiadás hetvenkilenc szövegének alig egynémelyike játszódik az iskolában, igaz, az intézményt magát többször is emlegetik a szereplők. Az iskola az alapvető készségek (az olvasás, írás és számolás) elsajátításának helyszínéül szolgál, ám a két felhozott példán kívül alig találunk olyan történetet, amely konkrétan megmutatná, milyen hasznok származnak e készségekből. (4) Rochow történeteiből az derül ki, hogy az iskolában elsősorban az ott hallható tanári magyarázatok a fontosak, például ezek révén lehet szert tenni a helyes ítélelőzatal képességére, amit a korabeli tankönyvekben (például *Seiler*, 1802, 108–118.) egyébként külön fejezetek is segítenek. Az intézmény jelentősége ugyanakkor elvitathatatlan, mert ez szolgál a társadalomba való beilleszkedés „előiskolájául”: aki itt boldogul, azaz megfelel a szabályoknak, az később, társadalmi helyzetéhez mérten, sikeres lesz (lásd például: *Rochow*, 1985, 16., 19., 20.), akik viszont felnőtként sikertelenek, azok látványosan nem értik a rendszer lényegét: gyermekeiket sem járatták iskolába (*Rochow*, 1985, 43.).

Összefoglalva az eddigieket: Rochow-nál a tudás elsajátításának a szövegekből kibontakozó útja alapvetően nem a könyveken alapul, hanem a gyakorlati életben, a helyes példa követésén (*Rochow*, 1985, 14., 17.), reflektálatlan marad tehát, hogy mindezeket könyvből olvasva tudhatjuk meg. A *Das arme Kindermädchen (A szegény leány)* című

elbeszélés (*Rochow*, 1985, 10.) főszereplője mindazonáltal mégis azért vágyik az iskolába, mert ott sok hasznosat tanulhat, ügyesebbé, derekabb emberré válhat, ami felnőttként, hangsúlyozza a lány, növeli majd elhelyezkedési esélyeit. Végző soron a könyv azt sugallja, az ifjak már megértik, hogy az alfabetizációból kimaradni önmagában is hátrányos helyzetbe hoz.

Az olvasástanítás egyházi programja

Rochow munkájának könyvekkel kapcsolatos beállítódása, tudniillik annak kizárólag a Bibliára történő leszűkítése egy olyan hagyományra utal bennünket, amely nem kapcsolódik közvetlenül a felvilágosodás tudás- és boldogságfogalmához. Az eliten kívül esők olvasásra nevelését az újkori Európában ugyanis először a protestáns egyházak tűzik ki célul. Ennek elemzésekor a 18. században Magyarországon és Európában is népszerű Jean-Frédéric Osterwald munkáira támaszkodom.

Az „Ujj Reformator” (*Osterwald*, 1784, 10v) több művében kifejti, hogy „égre kiáltó és gyalázatos dolog, hogy a’ Keresztységnek majd nagyobb része olvasni nem tud” (*Osterwald*, 1745, 351–352.; lásd még: *Osterwald*, 1780, 2r). Az idézet súlyát növeli, hogy munkájában előtte nyolcvan oldalon keresztül fejtegette, a könyvek, mind a vallást támadók, mind pedig többnyire az azt erősíteni kívánók [!] miként rombolják a keresztény erkölcsiséget. Az olvasni tudás azonban hasznos, sőt, elengedhetetlenül szükséges, mivel a „Köz-népnek” lehetőséget nyújt arra, hogy közvetlenül tanulmányozza „azt a’ *Könyvet* [...], a’ mellyben Isten az embereknek a’ maga akarátját kívánta meg-jelenteni” (*Osterwald*, 1745, 352.),

Osterwald arról nem ír részletesen, hogyan képzei el az analfabétizmus felszámolását, a *Romlottságnak kuffejeiről* szóló munkájában olvasható rövid kitételből (1745, 352.) mindenesetre úgy tűnik, hogy ő ezt a feladatot a helyi közösség támogatásával az egyházi keretek között megoldhatónak tartja:

„Már régen meg-kellett volna ezt a’ fogyatkozást [ti. az olvasni nem tudást] orvosolni. Könnyű-is volna ezt végbevinni, ha minden Prédikátorok a’ magok Eklésiájokban munkálkodnának rajta, és a’ Keresztvény Magisztrátusok is segítségül lennének.”

A Biblia olvasásába bevezető, 1780-ban magyarul is megjelent traktátusából további részletek derülnek ki elképzeléseiről. Osterwald a nem olvasó keresztény közösség bemutatásakor négy csoportot különít el: értelemszerűen nem olvassák a Bibliát azok, akik nem tudnak olvasni; de azok sem, akik túl szegények, hogy beszerezzenek egyet maguknak. Sokan vannak olyanok is, „tselédek és szolgálatban lévő Személyek”, akik ugyan tudnak olvasni, rendelkeznek valamennyi pénzzel is, de gazdáik nem hagynak időt nekik. Korábbi kijelentése ismeretében meglepő, hogy az első három esetben, bár nem örül annak, hogy nem olvashatnak, végül is elfogadja a fennálló állapotokat, s egyedül csak a negyedik csoportnál nyomja meg tollát: „De éppen magok menthetetlenek annyi sok Keresztvények, a’ kiknek vagyon módjok az ISTEN’ Beszédének olvasásában, és még-is azt olvasni nem méltóztatnak” (*Osterwald*, 1780, 2v). Az értekezés tehát valójában ehhez az utolsó csoporthoz szól, amellyel a felvilágosodás kori tervezetekhez képest jóval szűkebben határozza meg a köznép fogalmát.

Osterwald alapvetően a reformáció „sola scriptura” elvéhez visszanyúlva igazolja a Biblia olvasásának szükségességét, ez ugyanis „a’ mi Hitünknek egyetlen-egy *Régulája*, és minden Tudományunknak eredete”. Nem elegendő tehát az, ha valaki rendszeresen jár templomba, sőt még csak az sem, ha a gyülekezetben „közönségesen és rend-szerént olvastatnék-is a’ Szent Írás”, mivel ezek önmagukban nem óvják meg a keresztényeket a „Tudatlanságtól” és a „lágymelegségek”-től, azaz a testi, világi élet csábításaitól (vala-

mennyi idézet: *Osterwald*, 1780, 3r). Rochow fentebb bemutatott hallgatója nagyon hasonlít az Osterwald által megrajzolt ideális keresztényi magatartásra:

„A' magánosan való olvasásban a' közönséges Helyen való olvasás felett még ez a' nyereség-is vagon, hogy nagyobb megállapodással olvashat az Ember, jobban reá figyelmezhet a' dolgokra, azokat elő's meg elő-veheti, és derekasabban alkalmazhatja magára, a' mellyekre nintszen olyan jó mód a' Temp-lombéli olvasásokon.” (*Osterwald*, 1780, 3r)

A „magánosan való olvasás” a traktátusban elsősorban valóban szigorú szabályokkal körbepátyázott magányos olvasást jelent, ám mint az ugyanezen az oldalon található, a kereszténység korai történetére hivatkozó érv (*Osterwald*, 1780, 2v) mutatja, egyúttal egy szűkebb, nem nyilvános közösségben, a családi körben történő felolvasási aktust is magába foglal (5), a negyedik csoportba ekként a „gazdák” tartoznak. Az olvasásból kirekesztett/kirekedt rétegek csak rajtuk keresztül lehetnek részesei az alfabetizált társadalomnak.

Osterwaldnak a *Biblia tårháza* bevezetőjében közölt szabályai az intenzív olvasásra (a kifejezés problematikusságára lásd például: *Nagl*, 1988, 31–40.; *Wittmann*, é. n., 321–331.) jellemzők: „[f]igyelmeztességgel”, „[g]yakran, és szüntelen rajta lévén”, „értelmes meg-külömböztetéssel, jól meg-visgálással”, „[h]itbéli engedelmisséggel”, „[k]egyesség”-gel (*Osterwald*, 1780, b4r–c4r; lásd még: *Osterwald*, 1745, 348–350.) kell olvasni. E felfogás szerint, ahogy Osterwald utal erre a felvezetésben (1784, 64.), a Biblia olvasása nem más, mint a könyörgés egy sajátos formája – ami a hitélet hivatalos formáira is hatást gyakorol. (6) Mindez azért is fontos, mert az ebben az időben és közegben született magyarországi elképzelések szerint a világi szövegeket is ugyanezt a módszert követve kell olvasni, értelmezni (például *L'Enfant*, 1775, 36–38., 38–44.).

Rochow művének könyvforgatói tehát nem különböznek az egyház által elképzelt ideális olvasótól: a Biblia intenzív használata, az olvasottaknak a saját életükre történő alkalmazása jellemzi őket. Mindazonáltal nem szabad elfeledkezni arról a jelentős különbségről, hogy Rochow nemcsak kívánatosnak tartja az Osterwald által lényegében kirekesztett rétegek olvasni tudását, hanem kifejezetten szorgalmazza ezt történeteiben.

Magyarországi olvasókönyvek a 18. század utolsó harmadában

Az 1777-ben elfogadott Ratio Educationis (*Mészáros*, 1981) egyik elvi alapja, hogy a közzétét csak a helyes nevelés révén lehet elérni. Az oktatás teljes szféráját átfogó rendelkezés készítői, számba véve a társadalom különböző töréspontjait (nemzetiség, vallás, nyelv, társadalmi helyzet), ezek eredőjeként alakították ki a különböző iskolatípusokat, valamint az egyes iskolákban tanítandó tananyagok körét. A rendszer alapját az úgynevezett anyanyelvi iskolák biztosítják, mivel minden iskolaköteles fiatal – márpedig elméletileg valamennyi fiatal iskolaköteles – ezekben kezdi meg tanulmányait.

Az anyanyelvi vagy más néven nemzeti iskolák három típusát különbözteti meg a Ratio: falusi, mezővárosi és városi (*Mészáros*, 1981, 19.). Az elkülönítés elsődlegesen szervezeti különbségeket jelent (hányan tanítanak, mikor van oktatás), a tanterv iskolatípusonkénti bővülése azonban szorosan összefügg az adott helység gazdasági-társadalmi viszonyaival. A tananyagban mindössze négy közös, ekként az oktatás tartalmi minimumaként felfogható tárgy van: nyomtatott és írott szöveg folyamatos olvasása, magabiztos írni tudás, alapvető számtani műveletek. Már ez utóbbi esetében is differenciál a Ratio az egyes iskolatípusok szerint, mivel a diákok várható foglalkozásának megfelelő speciális ismeretekkel kell a matematikaoktatást kiegészíteni. A negyedik még közös, de ugyane szempont alapján különböző tartalmú követelmény a becsületlen családi és társadalmi élethez, valamint a jó gazdálkodáshoz szükséges tudnivalók elsajátítása, melyet külön tankönyvekben kell összefoglalni (*Mészáros*, 1981, 62–73.). Az anyanyelvi iskolákkal

kapcsolatban a Ratio Educationis valóban minimumprogramot határoz meg, de épp ez mutatja a célkitűzés radikalitását.

A kötelező oktatásnak az írásbeliséggel kapcsolatos beállítódásait alapvetően két, egymástól nem is mindig egyértelműen elkülöníthető tankönyvtípuson (7) vizsgálom, az ábécéskönyveken és az olvasás gyakorlására szánt munkákon. Bár többféle ábécé volt ekkoriban forgalomban, Felbiger *Methodenbuchjának* meghatározása szerint (1775, 126.) ezeknek is tartalmaznia kellett (volna) az úgynevezett kisebb elbeszéléseket, amelyeken mind a nyomtatott, mind pedig a latin és a gót betűs kézírás olvasását gyakorolhatták a di-

Az iskola a tankönyvek elbeszéléseiben elsősorban a szocializáció intézménye: a történetek egymást követő példázatok arról, hogy az iskolai fegyelmet követő gyermekek felnőttként sikeresek lesznek, azok a diákok viszont, akik nem hajlandók alávetni magukat a szabályoknak, bűnözőkké válnak, de minimum elszegényednek, megveti őket a közösség. A felnőtt főszereplők esetében ugyanez a helyzet: akik az isteni és világi rendet betartják, azokat e rend támogatja, megjutalmazza. A tankönyvek történeteiben azonban még Rochow-hoz képest is kevés szó esik az iskolákban tanulható hasznos dolgokról, a sikert minden esetben fegyelmeztségüknek, a társadalmi rend iránti alázatosságuknak köszönhetik a „jók”, az elbeszélések sosem tanultságukat emelik ki.

ákok, s miután ebben kellő jártasságra tettek szert, csak akkor térhetek át a másikra. A kétféle könyv között az általam vizsgált esetekben pont ezek a kisebb elbeszélések jelentik a kapcsolatot: Révai magyar és német kétnyelvű (1786), valamint egy nyelvű (1783) (8), továbbá Szombathi János falusi ábécéjében (1797) (9), valamint Felbiger gyakorlókönyvében (1777) és annak Öri Fülep-féle fordításában (Öri Fülep, 1792) egyaránt megtalálhatók. A történetek között jelentős az átfedés, s döntő többségük egyetlen közös forrásra megy vissza: megtalálhatók Rochow művének 1776-os kiadásában. A porosz reformer hetvenkilenc szövegéből Felbiger (és Öri Fülep) esetenként kisebb módosításokkal harmincat vesz át (egy korabeli kritikus nehezményezi is, hogy az osztrák tankönyvíró nem tünteti fel az átvételt [Gruber, 1783, 198.]), hat feltehetően saját, ám az olvasókönyv végén még néhány Rochow-tól vett jó tanács is szerepel. Az osztrák olvasókönyv harminc nem eredeti történetéből huszonhat Révai ábécéskönyveiben is megtalálható, ám ez arányaiban jelentősebb, mivel nála kevesebb, összesen harminckét példázat olvasható; a maradék hat fele Felbigerre megy vissza, három azonban valószínűleg itt is saját. Révai átvételei az átalakításokat figyelembe véve követik az osztrák mintát, ám a sorrenden, legalábbis az olvasókönyvhöz képest, változtat. (10) A Szombathi János-féle, falusi iskolák számára készült, alig negyvenoldalmi ábécében mindössze tizenegy erkölcsi elbeszélés olvasható, ezek közül azonban tíz

megtalálható Felbiger Rochow-kölcsönzéseiben.

Szombathi kevés számú példázata az oka, hogy mindössze hat olyan történet van, amely megtalálható mindegyik vizsgált könyvben, ezek olvashatók Rochow *Kinderfreundjában* is: *Die Mutter und das Kind*, *Der kleine Dieb*, *Das Bild oder der Schein betrügt*, *Der Hirt*, *Das wohlthätige Kind*, *Der Fehler*. (Az anya és a gyermek, A kis tolvaj, A kép vagy a látszat csal, A pásztor, A jötevő gyermek, Az orgazda) E „mag” hangsúlyossá teszi a tankönyvek legfőbb jellemzőit: mind a hat történet – vállalva a túlságos leegyszerűsítés vádját – alapvetően a rendről szól. Az első, a negyedik és az ötödik a világban

működő isteni rendet mutatja be, azt, hogy az ennek törvényeit betartó magaviselet kézzel fogható jutalommal jár. A kis tolvajról szóló második, valamint az orgazdáról szóló hatodik történet az előbbivel szorosan összefüggő társadalmi rend megsértésének bűneit írja le. Egyedül a harmadik példázat kapcsolható közvetlenül is az oktatás kérdéséhez: az apa arra inti a tóban tükröződő napfényt tűznek vélő fiát, hogy a látszat elleni védekezés miatt szükséges számára „tapasztalt emberektől leckét” venni. (11)

Az iskola a tankönyvek elbeszéléseiben elsősorban a szocializáció intézménye: a történetek egymást követő példázatok arról, hogy az iskolai fegyelmet követő gyermekek felnőttként sikeresek lesznek, azok a diákok viszont, akik nem hajlandók alávetni magukat a szabályoknak, bűnözőkké válnak, de minimum elszegényednek, megveti őket a közösség. A felnőtt főszereplők esetében ugyanez a helyzet: akik az isteni és világi rendet betartják, azokat e rend támogatja, megjutalmazza. A tankönyvek történeteiben azonban még Rochow-hoz képest is kevés szó esik az iskolákban tanulható hasznos dolgokról, a sikert minden esetben fegyelmezettségüknek, a társadalmi rend iránti alázatosságuknak köszönhetik a „jó”, az elbeszélések sosem tanultságukat emelik ki. Ez a fajta, már Rochow-nál is megfigyelhető reflektálatlanság egyrészt arra az oktatási hagyományra utal bennünket, amely a 18. század utolsó harmadában is alapvetően meghatározta a tanítók feladatát: annak a vallási-erkölcsi szabályrendszernek az oktatására, amelynek a diákok későbbi egész életviteletét, magatartását meg kellett határoznia (*Mészáros*, 1988, 111–121.). Másrészt viszont arra utal, hogy a felvilágosodás idején az oktatásban az értelmiség (és a hatalom) igyekszik a könyvet semleges médiumként kezelni – korábban, ahogyan arra már utaltam, hallomás útján kellett megtanítani ezeket az ismereteket –, amely pusztán közvetíti az egyébként a „józan” gondolkodás által is elérhető tudást. Legtöbbször éppen ezért nem merül fel problémaként könyv és tudás kapcsolata, amely emiatt a népfelvilágosító könyvekben is paradoxonhoz vezet: Salzman magyarra is lefordított Okosdi Sebestyéne (1797) például írni és számolni tudása révén emelkedik koldusból a falusi egyházközség kurátorává, ám a földesúrral és a lelkésszel egyetemben egy olyan iskola megalapítását viszi keresztül, ahol fölöslegesek a könyvek – ez elsősorban persze a „régii” tankönyvekkel és oktatási módszerekkel szembeni ellenérzést fejezi ki (*Salzman*, 1797, 195–200., lásd még: *Tessedik*, 2002, 301.). A természetvizsgálás gondolata, a tapasztalati úton megszerzett tudás a könyvekből nyerhető fölött diadalt arat, miként ezen iskolák rendje is a falvakban és a mezővárosokban a természeti idő rendjét követő paraszti, földműves életritmushoz idomul. Egyedül a „természet könyvének olvasása” metafora (12) árulkodik arról, hogy a tudásátadás és -elsajátítás alapvető változásokon megy keresztül. A paradoxonnal persze előbb-utóbb a népfelvilágosítók is szembeesülnek.

Meglepő, hogy még Rochow-hoz képest is kevés konkrét utalás történik az írás-olvasás szerepére a magyarországi iskolai elbeszélésekben. Ennek egyik oka persze lehet az is, hogy az olvasás gyakorlására rendelt könyvek további fejezeteiben erről a témáról bővebben írnak. Egy másik, szintén lehetséges ok, hogy Rochow művéhez képest jóval kisebb terjedelemben állt a magyarországi szerzők rendelkezésére. A harmadik viszont talán a kiindulási helyzet különbségében rejlik: van ugyanis egy eléggé árulkodó momentum a hat közös történet között található rochow-i *Der Hirte* átvételében. A *Kinderfreundban* olvasható változatban, mint a tanulmány első fejezetében utaltam rá, a főszereplő pásztor egy reggelen nyája látványa és egy zsoltár olvasása indítja el a társadalom számára hasznos, tevékeny életre. A magyarországi tankönyvekben azonban, ide értve Felbigerét is, mind az olvasás momentuma kimarad, mind annak említése, hogy a pásztor magával hordja Bibliáját és énekeskönyvét. Nálunk csak a szép reggelt és a legelő nyáját említik, a magyar pásztorban már ezek után ugyanazok a „kegyes gondolatok” és „jó fel-tételek” támadnak, mint a porosz pásztorban, és ugyanazokra a következtetésekre is jut. A módosítás abból a szempontból nem meglepő, hogy a bevett elképzelés szerint a természet önmagában Isten

munkájának, az isteni rendnek a bizonyítéka, a tankönyvszerzők is erre a hagyományra támaszkodnak. Épp ennek a hagyománynak az elterjedtsége jelzi, hogy az eredetiben Rochow számára a tanítás szempontjából maga a médium is fontos, hiszen a helyzet összességében Nyugat-Európában sem volt jobb – erre utal Kömlei János bevezetője is a Becker-fordításhoz. (13) A magyar tankönyvírók megoldása azonban, mint a későbbiekben Szombathi egy másik módosítása megerősíti, talán valamiféle „realitáspaktumnak” köszönhető: nyomtatott könyvet nem lehet a magyar pásztor kezébe adni.

Az ábécékben és olvasókönyvekben azonban van két olyan történet, amely konkrétan az alfabetizációval foglalkozik. Az egyik a már Rochow-tól ismert *Vom Nutzen des Lesens und Schreibens*, amely Révai műveinek kivételével a többieknél megtalálható. A másik három tankönyv Rochow-éhoz hasonlóan kifejezetten a falusi iskolák számára készült, így nem meglepő a történet átvétele. Az előtte lévő olvasmánnyal, *A' babonás emberrel* (*Felbiger*, 1777, 12.; *Öri Fülep*, 1792, 19.; *Szombathi*, 1797, 12–13.) együtt a paraszti tudatlanság elleni harc egyik mintaszövege lesz. Az elbeszélésnek a Rochow-fejezetben olvasható elemzését ki kell egészíteni azzal, hogy több forrás is megerősíti, a 18. század végi Magyarországon korántsem ritka a mechanikus-babonás tisztelet az írásbeliség fizikai hordozói iránt. Igazolja ezt Kristóf Ildikó elemzése (1995), valamint a Tóth István György által idézett esetek (1996, 112–113., 116.), amelyekben az írástudatlan ember gondosan őrizget egy iratot, amiről utóbb kiderül, nem az áll benne, amit ő tudni vél. A tévedés, ez nyilván a források jellegéből is adódik, mindig nekik okoz kárt. Az egykorú források közül Kis János és Kömlei munkáján (*Kis*, 1845, I. 252–253.; *Becker*, 1790, 301–309.) túl Simon Antal olvasás- és írástanítással foglalkozó munkájára (1808, 39.) hivatkozom, amely a rossz oktatási módszereket okolja azért, hogy a gyermekek előtt az írás és olvasás megközelíthetetlen, felfoghatatlan jelenségként tűnnek föl, úgy, „mint a' Religiónak legmélyebb Titkai”.

A *Vom Nutzen des Lesens und Schreibens* magyarországi változatai közül egyedül Szombathi verziója tér el egy apró momentumban az eredetitől, amely azonban a (szöveg)világ egészére is kihat. Míg ugyanis a többiben Hans, illetve János a pénzzel együtt „előhozza” az írószerszámokat, addig az érintett ábécéskönyvben az áll, hogy „elő-hozta mindjárt a' pénzt, és egyszersmind szerzett pennát-is, papirost, és téntát” (*Szombathi*, 1797, 13.), Szombathi eljárása analóg a magyar pásztor mellől eltüntetett Biblia esetével: ha tudatos változtatásról van szó, akkor ez is valamiféle „realitáspaktum” eredményének tekinthető. Míg azonban a pásztor történetében a szövegvilág koherenciája a módosítással nem szenvedett sérülést, addig itt legalábbis felfeslik. A „szerzett”-ből az következik ugyanis, hogy János nem rendelkezett otthon papírral és tollal, valakitől kérnie kellett, s ekkor az egész titoktartási fogadalom sérül. A folytatásban azonban Szombathi eltekint a változtatás következményeitől, nem alakítja át a történetet.

Révai ábécéjében a népszerű rochow-i elbeszélés nem szerepel, ám csak nála olvasható egy egyelőre nem azonosított forrású történet, *A' kérdegető gyermek* (az 1788-s kiadásban *A' kérdegedelő gyermek*, a német változat címe: *Das neugierige Kind*) (*Révai*, 1786, 22–25.), ami szintén e problémakörhöz kapcsolódik. Az elbeszélés kiemelt helyen található, tankönyveinek legelső darabja. Rochow több elbeszéléséhez hasonlóan (*Die Mutter und das Kind*, *Der Vater und der Sohn*) a korban népszerű katekizáló szövegsémát követi. Ebben a történetben azonban felcserélődtek a szerepek, a gyerek irányítja kérdéseivel a beszélgetést: először szűkebb lakóhelye, a város kerül terítékre, majd kifelé haladva térben és időben a világ általános leírását kapja az olvasó – az anya mindenre tudja a választ:

„O édes anyám! fel-kiálta a' gyermek, hol tanulta mind ezeket? A' könyvekből, úgy mond, édes fiatskám! A' könyvekből? felel a' gyermek. Adja tehát hamar nékem mind azokat a' könyveket, melyekben az effélék írva vannak. De előbb, úgy mond, tudnod kell jól olvasni, ha ezeket a' könyveket olvasni, és érteni akarod. O tehát! fel-kiálta, azon leszek minden ki-telhető ígyekezettél, hogy olvasni tanuljak.” (*Révai*, 1786, 24.; az 1788-as kiadásban: 25–26.; az 1783-asban: 13–14.)

A történet kifutása az olvasókönyvek katekizáló anyagaihoz képest teljesen más lesz: a gyerek a kérdések és válaszok nyomán nem az isteni világtrend létezésének belátásáig jut el, hanem a világ könyvekből történő birtokbavételének igényéig. Révai elbeszélésének mindössze egy olyan eleme van, ami az eddigiekben is megtalálható: a város alfabetizációs előnyének implicit regisztrálása. A történet egy városi gyermek és anyja beszélgetését állítja az olvasó elé, és kiderül, hogy a városban a szülők nemzedéke nincs alfabetizációs hátrányban. Az olvasás számukra természetes, s hogy emiatt a gyermekek is előnyben nőnek fel, azt a *Vom Nutzen des Lesens und Schreibens* kihagyása jelzi. Nem kell, illetve nem is lehet neveltségessé tenni az idősebb nemzedékből valakit annak érdekében, hogy a diákok meggyőzzék az írásbeliség hasznairól.

A *kérdező* gyermek azonban több új elemet is tartalmaz: mindenekelőtt egy nő képviseli az alfabetizált társadalmat, ami már egyértelműen jelzi a tankönyv elszakadását az olvasásra nevelés egyházi programjától, ott ugyanis a patriarchális modell alapján, mint az osterwaldi leírás látni engedi, elsősorban a családfő képzését tartották szem előtt. Ugyanennek a változásnak a jele az olvasás megváltozott célja: míg korábban a könyvek használata kizárólag a vallásosság növelésének, tudatosabbá tételének eszközeként szolgált – ez a felvilágosodás kori tankönyvektől sem idegen –, minden más az isteni rend betartásának parancsából következett, addig itt kifejezetten az ismeretszerzés a cél. Az eltérés azonban nem feltétlenül jelent laicizálódást, Tessedik is azért akar új típusú olvasókönyvet összeállítani, hogy a vallással kapcsolatos szövegekkel való találkozás különleges, ünnepi alkalom maradhasson (*Tessedik*, 2002, 289.).

Az olvasás gyakorlására szánt történetecskéket vizsgálva összességében ellentmondásos kép bontakozik ki: egyfelől vannak olyan szövegek, amelyek közvetlenül amellet érvelnek, hogy az alfabetizált világban történő eligazodás egyedül szabályainak elsajátításán keresztül lehetséges; az írni és olvasni tudás és általában véve a könyvekből szerzhető ismeretek ehhez elengedhetetlenek. Másfelől viszont ezekben a történetekben a könyv semleges médiumként jelenik meg, s elsődlegesen a tapasztalatokra épülő gyakorlati tudást népszerűsítették: ebben az esetben az oktatás intézményei a világban való jártasság előiskolái, amelyek a világ isteni rendjét közvetítik a diákoknak.

Az olvasókönyvek egyéb részeiben, tehát amelyek az ábécéskönyvekben már nincsenek benne, ugyanígy megfigyelhető ez a kettősség. Egyrészt megtalálhatók a leíró jellegű fejezetek, amelyekből a falusi iskolába járó diák megismerheti a természet számára fontos elemeit (a földtípusoktól kezdve a méhtartáson át a csillagok „bizonyos törvényei”-ig), másrészt viszont előíró jellegűek, azaz magatartásmintát, életvezetési szabályokat közölnek:

„Az elől adandó oktatás nem csak arra szolgál; hogy a’ tanítványok azt ifjantan hasznokra fordítsák, hanem azon kívül arra-is tzeloz; hogy azt Ember korokban-is mértéksinórúl vegyék, és a’ szerént foglalatokodjanak.” (*Öri Fülep*, 1798, 3r)

A tankönyv elején található idézet már önmagában is tanulságos az iskola (és a tankönyvek) szerepét illetően: az állam ezzel nyíltan vállalja, hogy az intézményesített, „államosított” oktatás élethosszig tartó felügyeletet jelent(ene) az alattvalók számára. Ugyanakkor azt is láthatóvá teszi, hogy a korabeli oktatási-nevelési diskurzusban gyakran együtt emlegetett „gyengébb elmékre”, ifjakra, nőkre, parasztoakra vonatkozó előírások miért alkalmazhatók minden változtatás nélkül mindegyikre: a magasabb iskolai végzettséggel nem rendelkezők nevelése egyféle metodikát kíván. Szőnyi Benjámint sokat emlegetett tankönyve, a *Gyermekek’ fisikája* (*Rollin*, 1774, 1r) a címmel ellentétben nemcsak a gyermekeknek szól, hanem az „együgyű emberek”-nek is, akik e könyvből végre megtanulhatják, miként kell Istent és az általa teremtett világot „értelmes és kegyes vizsgálás”-sal megismerni.

Az ábécés- és olvasókönyvekben elsőként olvasható általános szabályok (*Oskolabéli rendtartás, Oskolai törvények*) részben bizonyos civilizációs normákat tesznek kötelezővé (megmosakodva, megfésülködve, levágott körmökkel kell az iskolában megjelenni, nem szabad asztalnak dőlve beszélni a tanárral stb.), amelyek aztán a különböző helyzetekben betartandó, részletesen felsorolt viselkedési szabályokkal párosulnak. E szabályok gyakorlatilag fontosabbak a megtanulandóknál: a protestánsoknál használt egyik gyakorlókönyvhöz a tanárok számára készített útmutató szerint az „egészség” reguláit, és az Oskolában való magok viseletének módját minden hónapban egyszer el kell olvasatni”. Még azokban az iskolákban is, tudniillik a falusiakban, ahol a tananyagot a csak téli félévre korlátozódó oktatás miatt erősen meg kell kurtítani (*Seiler, 1802, 1v*).

A felügyelet totalitását jelzi az a felvilágosult és általában progresszívként értelmezett gondolat is, amely az első lépésben a lehető legszélesebb körben jelöli ki az iskolák által elérni kívánt rétegeket: nemcsak a gazdagok, „hanem a’ szegények’ gyermekei számára-is vagynak rendelve az oskolák” (*Öri Fülep, 1792, 3r*). Felbiger nyomán Öri Fülep a könyv második részében pontosan fel is sorolja, kik tartoznak bele a paraszti rétegbe: természetesen az egész- vagy féltelkesek és az ennél kisebb birtokkal rendelkezők, de még a tulajdon nélkül, mások számára földmunkát végzők, azaz a zsellérek is (*Öri Fülep, 1792, 89–90.*). Ez a felfogás eltér a szokásostól, nyilván azért kell hangsúlyozni, hogy hibáznak azok, akik szerint a földművesnek fölösleges a tudomány (*Öri Fülep, 1792, 45.*). A 19–20. századi magyarországi eszmetörténet felől nézve érdekes – még ha a jól elrendezett társadalom klasszikus testmetaforájától korántsem idegen –, hogy míg e felvilágosodás kori tankönyvek a paraszti hagyományokban nem látnak mást, mint leküzdendő, elavult, sőt veszedelmes tudásformát, addig ennek az osztálynak a különlegességét is hangsúlyozzák: társadalomfenntartó szerepet tulajdonítanak neki, hiszen minden más rend neki köszönheti létét (*Öri Fülep, 1792, 90–92.*; lásd még: *Szabó, 1983, 63–72.*). (14) A tankönyv előadásának polemikusan élve jelzi, hogy a klasszikus toposz ellenére, az oktatás tartalmi vonatkozásai révén a hatalom a társadalom meglévő beállítódásait kívánja gyökeresen átformálni annak érdekében, hogy az eredmény „szemmel látható” legyen:

„Közönségesen szólván, úgy kell magokat a’ tanulóknak viselni, hogy minden ő tselekedeitekből mindenek előtt nyilván kitessék az ő oskolába való járásoknak, és ottan megadni szokott tanításoknak haszna és gyümölte.” (*Öri Fülep, 1792, 65.*)

A paraszthoz „illendő tudomány” egyfelől tehát a társadalmi rendbe történő beilleszkedés képességét jelenti, azt, hogy a túlnyomórészt ostoba, goromba, zabolátlan, erőszakos indulatú, a felsőbbséghez hűtlen (értsd: tolvaj) parasztok „betsületes emberekké” vál-

nak majd, „ha a' paraszt gyermekek, és ifjak az Oskolákat szorgalmatosabban fogják gyakorlani, és azokban a' betsületnek a' magok terhek viselésén való megnyúgóvánsnak, és önnön állapottyokkal való megelegetésnek fundamentomos okait kitanulni igyekeznek” (*Öri Fülep*, 1792, 96.),

A paraszthoz „illendő tudomány” másfelől viszont azt a tantervi minimumot is jelöli, amelyről a korábbiakban röviden már volt szó, s amelynek részletesebb kifejtésében a felügyelet totalitása (látszólag) feloldódik. Maga az iskola mind a világi rendbe, mind pedig az itt megszerezhető készségek magasabb, isteni rendjébe történő beilleszkedést szolgálja – mindenekelőtt az olvasás, amelyet azért kell elsajátítani, hogy a diákok megismerjék Isten valóságos imadását, tiszteletét stb. –; másrészt pedig az írás és a számolás lehetővé teszi az egyénnek a születéssel szerzett állapot elhagyását, az evilági sikereket: belőlük lesznek a falusi előljárók, sőt a tankönyv hangsúlyozza, hogy ha még többet tanulnak, akkor akárkiből válhat „nevezetes Ember” (*Öri Fülep*, 1792, 61.).

A bevezető, elsősorban előíró jellegű fejezetek után a túlnyomórészt leírókra térve ismét a média transzparenszé válásának lehetünk tanúi. A parasztok boldogtalanságának oka a tankönyv szerint – ismerős felvilágosult gondolat – tudatlanságuk. Ez a tudatlanság pedig abból származik, hogy közülük nagyon kevesen vannak, „a' kik azokat a' főbb régulákat tudnák, a' mellyek szerint kell mindennek a' maga dolgait és tselekedeteit igazgatni”. Az idézet persze közvetlenül beleilleszkedik abba a kontextusba, amely a „paraszti állapot” felügyelet alá vonásáról szól, ám közvetetten a tudásátadás új útjait mutatja meg. A folytatásban ugyanis éppen a Kosáry (1988) által bemutatott gyakorlattal kíván leszámolni a tankönyvíró:

„Többire minden paraszt ember tsak azért tselekeszik valamit, mivel azt megszokta, és mivel azt az ő elei is tsak úgy tselekedték, és nem másképen. Nem igen gondol ő azzal, jó-e' valami, vagy rossz, helyese' vagy helytelen, lehetne valamit jobban tselekedni, vagy nem.” (*Öri Fülep*, 1792, 93.)

Az előbbi gondolat előzménye, hogy a tankönyv szerint a gazdálkodásra szükséges „értékek”, tehát a szellemi javak, „az emberrel vele nem” születnek (*Öri Fülep*, 1792, 76.), hanem mindenkinek egyénileg kell megszereznie azokat. Felbiger és Öri Fülep többféle lehetséges változatot írnak le: mindenki eljuthat gondolkodás, illetve próbák révén is a helyes útra. Ezek azonban veszélyesek, mert az emberek általában nem tudnak jól gondolkodni, vagy beleroppannak a próbálkozásokba. „De meglehet az is, hogy valaki a' dolgokhoz értő jó embereknek, száj vagy írásbeli tanításaik által jusson-el, a' dolgokhoz való ilyen értésre.” (*Öri Fülep*, 1792, 77.) A negyedik módszer pedig az „okos emberek” példájának követése. Látható, hogy a tankönyvírók voltaképp helybenhagyják a tudásátadás hagyományos útját, a szóbeli közlést és gyakorlati példaadást, az írásbeli oktatás felvetése alig több, mint pusztá lehetőség. Amit meg akarnak változtatni, az a mintacsoport kiválasztása: nem az őseket kell követni, hanem azokat az „okos”-okat, akiket jelenbeli teljesítményük igazol. A könyvekből szerezhető ismereteket a szóbeli ismeretátadás erősíti meg, ami egyúttal legitimálja is az ismeretszerzés új útját. A régi és az új világ közötti különbséget a magyarázat teszi láthatóvá:

„Az ilyen [ti. okos] embereknek szavaikra és oktatásokra, kivált pedig az ő gazdálkodásoknak módjára szorgalmatosan kell figyelmeznii, és abban a' leg hasznosabb dolgokat jegyzésbe kell tenni, hogy azokat osztán követni lehessen.” (*Öri Fülep*, 1792, 77.)

A tanultak/tapasztaltak rostálás után fennmaradt részeinek írásba foglalása mutatja meg a kétféle szóbeli/gyakorlati tanulás közötti különbséget: a tudás reflektálttá válik. A reflexió megjelenése azonban nemcsak a tudás minőségét változtatja meg, hanem általánosabb mentalitásváltozással jár együtt, magát a gazdálkodást helyezi új dimenzióba: a gazdának jövedelmét is, kiadásait is folyamatosan jegyeznie kell, listákat kell készíteni „minden ő hozzá tartozó” dolgokról, folyamatosan értelmeznie kell a jegyzeteit, és ezek alapján szervezni a gazdaság (a család is ez alá tartozik) életét (*Öri Fülep*, 1792, 79–81.).

Írástudók: farizeusok?

A felvilágosodás médiamentálisának kutatásakor – ahogy legújabban egy német folyóirat tematikus számában (*Bollenbeck, Schnell és Stanitzek, 2006*) az ilyen típusú vizsgálatokat nevezik – mindezek mellett nem lehet figyelmen kívül hagyni azt a jelentős ellenérzést sem, amelyet a kor számos értelmiségije osztott a könyvek széles hozzáférhetőségével kapcsolatban. Az olvasókönyvek példázatainak korábbiakban jelzett reflektátlansága részben legalábbis erre vezethető vissza. Ahhoz persze nem fért kétség, hogy a tudás könyvekből történő elsajátítása a modernizálódó társadalomban a szocializáció alapeleme, a gyerekek olvasási és írási, valamint helyes értelmezési képessége jövőbeni sikereik záloga. A gondot az okozta, hogy a piac keresleti oldalának megnövekedésével (az új olvasók belépése) a kínálati oldal is jelentősen gyarapodott, ám ez már nem ellenőrizhető, sőt a korabeli elit számára legalábbis sok esetben káros növekedés volt. A pedagógusok egyik reakciója, hogy maguk írtak a „köznép számára” fikciós műveket. (15)

Az alfabetizációval kapcsolatos szkepszis erősödik fel azonban, amikor a művelt közönségnek szánják a hasznos és egyben gyönyörködtető olvasmányokat, mint a *'Sebbe való könyvben*. Az egyébként maga is gyakorló tanár, majd lelkész Kis János egyik, Baculard D'Arnaud nyomán készült érzékeny elbeszélésében (*Kis, 1797*) a falusi szegény együgyűsége nem szánandó vagy nevetni való, hanem becsülendő tulajdonság. Ideális figura, még ha másfajta eszménynek felel is meg, mint a korábbi fejezetek parasztjai: előfutára annak a romantikus felfogásnak, amely az elidegenedett társadalomban a földműveseket és a pásztorokat tekintette egy ősi, „valóban” emberi világ utolsó letéteményeseinek (és amely aztán reformkori szövegekig visszanyúlóan a nemzeti identitás alapjául is szolgál) (*Szabó, 1995*). A történet főszereplője Róbert, a szegény napszámos, aki hosszú munka után száz tallért gyűjtött össze. Tudomására jut, hogy egy ismerős, szegény, beteg öregasszonyt szorongatnak súlyos adosságai. Már épp vinnék a börtönbe, amikor Róbert „megilletődik nyomorúságán, egész szívét átlalja a' szánakozás”, és bár a józan ész azt mondja, az a pénz neki is nagyon jól jönne, kölcsönadja az asszonynak; megindultságában felkiált hősünk: „Melly boldog az, a' ki másokkal szívességet tselekedhetik!” (*Kis, 1797, 97.*) Utóbb azonban maga is pénzzavarba kerül, próbálja visszakérni a kölcsönt, de az asszony minden igyekezete ellenére sem tud fizetni.

A történet kiindulópontja e tanulmány olvasója számára alighanem ismerős, a D'Arnaud-történet kezdete hasonló ugyanis Rochow *Vom Nutzen des Lesens und Schreibens*-hez: a szegény földműves nagyobb összeghez jut, amit kölcsönad, de adósa nem fizeti vissza a pénzt. A hasonlóság persze nem azonosság: Róbert nem fialtatni akarja a pénzt (ami a népfelvilágosítók szerint alapvetően rossz befektetés [*Salzmann, 1797, 215.*]), hanem őszintén, isteni sugallatra segít ismerősének. A konfliktus nem is abból adódik, hogy a főszereplő az alfabetizált világgal összeütközésbe kerül: Ágnesnek, a szegény asszonynak egyszerűen nincs pénze, a jó szándék megvan benne. A napszámos mégis elkeseredik. Szomorúságát látja egy ismerős poroszló, s kifaggatja. Megtudva az igazságot leszidja és kineveti Róbertet, mivel szerinte az asszony csak kicsalta a pénzt. Hősünk nekibúsul, fogadkozik, többet nem szedi rá őt senki:

„Nem, én sem vagyok, én sem lések bolond; nagy köszönettel tartozom bölts tanátsodért! Meg kell vallanom, ha te nem lettél volna, mindég lágy szívű maradtam volna. Nem is más, hanem az Isten maga küldött tégedet most előmbe. Még csak arra kérlek, keményítsd néki még jobban szívemet! Óh ha te velem lettél volna, bizonyosan nem estem volna ilyen törbe! valóban az ilyen emberekől kell élni tanulni, mint te vagy! megnyit nem tesz olvasni és írni tudni!” (*Kis, 1797, 100–101.*)

A monológ utolsó szavaiból kiderül, hogy Róbert analfabéta. A történet ezen pontján Rochow is Hansához hasonlóan úgy gondolja, hogy (írás)tudatlansága miatt került nehéz helyzetbe. A kiindulási állapot helyreállítására – ne feledjük, az iskola a világrend meg-

testesítője – az írástudó poroszlót kéri fel, s azzal, hogy életvezetési mintaként tekint rá, Hansszal azonos módon vonja le a konzekvenciát: aki az alfabetizációból kimarad, az elbukik. Úgy tűnik, igaza van a falusi iskolák gyakorlókönyvének (*Öri Fülep*, 1798, 3v) és Okosdi Sebestyén példázata (*Salzmann*, 1797, 195.) is betelt: az olvasni és írni tudók a falvakban „nagyobb tekintet”-et kapnak. A történet azonban Rochow-éval ellentétben itt még nem fejeződik be. A poroszló visszaszerzi a pénzt, még annak árán is, hogy az asszonynak mindenét el kell adnia, s csak egy szalmazsákja marad. Amikor meglátja ezt a napszámos, elszégyelli magát, felülkerekedik benne az isteni törvény, s immár végérvényesen odaadja a pénzt az asszonynak, eldöntve, többé nem kér tanácsot másról. Nem kér tehát az írástudók világából.

*

André Kertész dolgozat elején megidézett alkotásának munkái között megtalálható pár-darabja is, egy „ellenkép”, *A helyi intelligencia, a tanító, a pap és a jegyző* (*A Kertész...*, 1994, 70.). A felvétel 1916 őszén készült az akkor nagyjából háromezer lakosú Bátorkesziben. A fotón három jól öltözött, jól táplált, fiatal férfi áll egy falusi ház előtt. A vastag óralánccal, elegáns öltönyben feszítő férfiak arcán óvatos félmosoly, esetlen nagyvilágiság. Kissé tartózkodó jókedvük valószínűleg a kamerának szól, ám a kép így is kifejezi önmagukkal, helyzetükkel való elégedettségüket. Mégsem lehet őket teljesen komolyan venni, saját fontosságukba vetett hitük inkább korlátozottságról árulkodik, egy Kertész-biográfiában egyenesen „három félhülye, félrészesz fiatalemberként” (*Töry*, 2006, 30.) jellemzik őket. Ez talán túlzás, ám az *Olvasó fiúkkal* összevetve – a szerkesztő az általam használt kiadásban épp ez után helyezi e képet – a cím iróniája nyilvánvaló.

Jegyzet

- (1) Ugyanígy fogalmazott Tessedik (2002, 333.) is saját olvasókönyvéről.
- (2) Wie nötig dies sey [ti. a kézírás olvasása], lehret die Erfahrung; denn man weiß von gewissen Schülern, die gedruckte Schriften sehr gut haben lesen können, daß, wenn sie den Eltern etwas Geschriebenes zu Hause haben lesen sollen, sie nicht im Stande gewesen sind, eine Zeile deutlich und verständlich vorzubringen.
- (3) „Unsätzbar ist der Werth der Schulen! Lesen, Schreiben und Rechnen lernen, ist ein Hilfsmittel zu aller wahrer Weisheit zu gelangen, und viel Gutes zu kennen.” (Rochow, 1985, 20., 20.).
- (4) Például a *Briefe* című történetben a városban szolgáló lány és a falun élő anyja levélben érintkeznek egymással, mert mindketten, ezt a lány külön hangsúlyozza, tudnak írni. Igaz, neki, nem anyjának jut eszébe, hogy így egymástól távol is tudják majd tartani a kapcsolatot (Rochow, 1790, 51–52.).
- (5) Ennek magyarországi gyakorlatára Benda többször utal idézett tanulmányaiban.
- (6) „Mínthogy a' külső Országokon minden ember tud olvasni, és Könyvből imádkozhatik. Innen a' Hétköznapi Templomozásnak nints helyje.” (Osterwald, 1784, 13r, Gombási István jegyzete)
- (7) A továbbiakban a tankönyvek általános jellemzésekor, ha másként nem jelzem, *A magyar olvasástanítás...* (Adamikné, 2001) megállapításait használom.
- (8) Az 1786-os pozsonyitól egyedül tördelésében különbözik az 1788-as budai kiadás. A 48 lapos 1783-as verzió még 1836-ban is változatlanul jelenik meg. –

- Felbiger ábécéjét sajnos nem sikerült megszereznem, ezzel kapcsolatban lásd: Kiss, 1879. Kiss sem, de az általa hivatkozott, 1860-ban megjelent munka osztórák szerzője sem tudott 18. századi Felbiger-ábécéhez jutni. A mű újabbban sem elérhető, lásd Király, 2003.
- (9) Gyökeresen eltér ettől egy másik ábécé (Szombathi, 1800), ott ugyanis egy évnek a gyermek és szülei által elvégzendő teendőit mutatja be a gyakorlósöveg. (Lényegében ez utóbbi változatlan utánnomása az 1841-es *Kis magyar abc...*)
- (10) Mindezek alapján közvetetten igazolható, hogy Révai munkája Felbiger nyomán készült. Ezt ugyanis az idézett olvasástörténet (Adamikné, 2001, 48–51. o.) nem tartotta bizonyíthatónak. A probléma azonban a falusi iskolák esetében fennáll, mivel Felbiger falusi ábécéje a korabeli kritika szerint tizenhét Rochow-történetet tartalmazott (Gruber, 1783, 231–232.).
- (11) „Der Schein betrügt oft, und darum brauchst du den Unterricht erfahrer Leute, damit du lernest, nicht gleich einem jeden Anschein zu trauen...” (Rochow, 1985, 18.)
- (12) Ebben a kontextusban például Rollin, 1774, valamint Jeney, 1791. A kérdéskörrel részletesebben foglalkozom a *Felvilágosodás, Erdély* című konferencia kötetében megjelenő Az olvasó pásztor. A könyv médiája a felvilágosult népnevelésben című tanulmányomban (2007) *Erdélyi Múzeum*, 3–4, 63–78.
- (13) „A' mikben a' község leg inkább szokott tévelyegni, azokban kívánja ötet ez a' könyv jó útra ve-

zteni [...]. A' honnan egyszersmind látjuk, hogy nem tsak a' Magyarban uralkodnak az illy bal vélekedések, a' mint tartották elegen, még magunk közzül is: hanem másutt is, és még a' leg tudósabb Nemzeteknél is, tsak köz-nép a' köz-nép." (Becker, 1790, XI). Lásd erről: Tóth, 1996, 57–59.

(14) Köszönöm Vaderna Gábornak, hogy felhívta figyelmem Szabó Miklós tanulmányára.

(15) Az egyéb megoldásokról lásd: Maase, 2006, 118–124. A kérdést bővebben idézett kolozsvári előadásomban és tanulmányomban elemeztem.

Irodalom

Adamikné Jászó Anna (2001, szerk.): *A magyar olvasástanítás története*. Osiris, Budapest.

Becker, Rudolf Z. (1790): *Szükségben segítő könyv* [...]. Ford. Kömlei János. Stáhel Jósef, Pest. *A Kertész: 1894–1985–1994*. (1994) Magyar Fotográfiai Múzeum–Pelikán Kiadó, Budapest.

Benda Kálmán (1978a): A felvilágosodás és a paraszti műveltség a XVIII. századi Magyarországon. In úő: *Emberbarát vagy hazafi?* Gondolat, Budapest. 287–308.

Benda Kálmán (1978b): A két Van Swieten és a magyarországi iskolareform. In úő: *Emberbarát vagy hazafi?* Gondolat, Budapest. 375–390.

Benda Kálmán (1978c): A debreceni nyomda és a magyar paraszti műveltség. In úő: *Emberbarát vagy hazafi?* Gondolat, Budapest. 426–441.

Bollenbeck, Georg, Schnell, Ralf és Stanitzek, Georg (2006, szerk.): Medientalitäten. *Zeitschrift für Literaturwissenschaft und Linguistik*, 142.

Kis János (1797): A' szánakozásnak ereje. In: *'Sebbe való Könyv: Azoknak, a' kik az olvasásban hasznos gyönyörködtetést keresnek*. Pozsony. 95–103.

Engelbrecht, Helmut (é. n.): *Geschichte des österreichischen Bildungswesens. Erziehung und Unterricht auf dem Boden Österreichs*. III. ÖBV, Wien.

Gruber (1783): Felbiger, J.I.v.: *Lesebuch für die Landschulen*. In: *Allgemeine deutsche Bibliothek*. I. 198.

Gruber (1783): Felbiger, J.I.v.: *Abc- oder Namenbüchlein zum Gebrauch der Landschulen in k.k. Staaten*. In *Allgemeine deutsche Bibliothek*. I. 231–232.

Gyenis Vilmos (1965): Emlékirat és parasztkronika. *Irodalomtörténeti Közlemények*, 152.

Felbiger, J. I. (1775): *Methodenbuch für Lehrer der deutschen Schulen in den kaiserlich-königlich Erblanden* [...]. Wien.

Felbiger, J. I. (1777): *Zweyter Theil des Lesebuches für die Landschulen*. Wien.

Jeney György (1791): *Természet-könyve. A' hortobágyi pásztor és a' tsillag-visgáló. A' Nem-Tudósok Kedvéért*. Pest.

Király Péter (2003): *A kelet-közép-európai helyesírások és irodalmi nyelvek alakulása*. Nyíregyháza.

Kis János (1845): *Kis János Superintendens' emlékezései életéből*. Sopron.

Kiss Áron (1879): Révai Miklós tankönyvei. *Havi Szemle*, 4, 54.

Kosáry Domokos (1988): *A rendi-egyházi nevelési rendszer: 1711–1765*. In: Bajkó Mátyás és mtsai: *A magyar nevelés története*. I. Tankönyvkiadó, Budapest.

Kristóf Ildikó (1995): *Istenes könyvek – ördögös könyvek. Az olvasási kultúra nyomai kora újkori fal-*

vainkban és mezővárosainkban a boszorkánypererek alapján. In: Népi kultúra – népi társadalom. Az MTA Néprajzi Kutatóintézetének Évkönyve XVIII. 67–104.

Labádi Gergely (2007): Az olvasó pásztor. A könyv médiuma a felvilágosult népnevelésben. Felvilágosodás, Erdély. *Erdélyi Múzeum*, 3–4, 63–78.

L'Enfant, Jacques (1775): *Az Új Testamentomi Szent Írások olvasására való Bé-vezetés*. Ford. Bodoki József. Kolozsvár.

Maase, Kaspar (2006): Kinder – Medien – Generationenambivalenz: Zum Jugendschutz seit dem 18. Jahrhundert. *Zeitschrift für Literaturwissenschaft und Linguistik*, 142, 118–124.

Keresztesi József (1882): *Magyarország polgári és egyházi közéletéből a XVIII. század végén. Keresztesi József egykori naplója*. Ráth Mór, Budapest.

Messerli, Alfred (2002): *Lesen und Schreiben 1700 bis 1900: Untersuchung zur Durchsetzung der Literalität in der Schweiz*. May Niemeyer, Tübingen. 40–52.

Mészáros István (1981, ford., szerk.): *Ratio Educationis. Az 1777-i és az 1806-i kiadás magyar nyelvű fordítása*. Akadémiai, Budapest.

Mészáros István (1988): A falusi tanító feladatkörének kibővülése a XVIII. században. In Hopp Lajos, Küllös Imola – Voigt Vilmos (szerk.): *A megváltozott hagyomány. Folklor, irodalom, művelődés a XVIII. században*. Budapest.

Nagl, Manfred (1988): Wandlungen des Lesens in der Aufklärung: Plädoyer für einige Differenzierungen. In: Werner Adolf és Peter Vodosek (szerk.): *Bibliothek und Aufklärung*. Harrasowitz, Wiesbaden. 31–40.

Osterwald, Jean-Frédéric (1745): *A' keresztények között ez idő szerént uralkodó Romlottságnak kutfejéről való elmélkedés*. Ford. Domokos Márton. Debrecen.

Osterwald, Jean-Frédéric (1780): *Biblia' tárháza*. Ford. N.S.L.P. Némethi Sámuel. Győr.

Osterwald, Jean-Frédéric (1784): *A' Papi Szent Hivatal' gyakorlásáról való traktátának első darabja*. Ford. Gombási István. Kolozsvár.

Óri Fülep Gábor (1792): *Az olvasás' gyakorlására rendeltett könyvek második része, a' Magyar Ország, és Magyar Koronához tartozó falukban találtatott Nemzeti Oskolák' számára*. Buda.

Óri Fülep Gábor (1798): *Az olvasás' gyakorlására rendeltett könyv a' magyar falusi oskolák' számára*. Buda.

Révai Miklós (1786): *ABC könyvetske, a' nemzeti oskoláknak hasznokra*. Pozsony.

Révai Miklós (1783): *ABC oder Namenbüchlein, zum Gebrauch der National-Schulen in dem Königreiche Ungarn*. Buda.

Rochow, Friedrich Eberhard (1790): *Der Kinderfreund und ein Lesebuch zum Gebrauch in Landschulen*. Zweyter Theil, Freyburg.

Rochow, Friedrich Eberhard (1985): *Der Kinderfreund und ein Lesebuch zum Gebrauch in Landschulen*. Freyburg. In uő (1985): *Der Kinderfreund: Ein Lesebuch zum Gebrauch in Landschulen*. Der Kinderbuchverlag, Berlin.

Rollin, Charles (1774): *Gyermekek' fisikája*. Ford. Szőnyi Benjámín. Pozsony.

Salzmann, Christian Gotthilf (1797): *Okosdi Sebestyén, a' köznép számára iratott könyv*. Ford. Igaz Simon. Kassa.

Schuckmann, Dietrich (1985): Friedrich Eberhard von Rochow und das erste deutsche Volksschullesebuch. In: Rochow, Friedrich Eberhard: *Der Kinderfreund: Ein Lesebuch zum Gebrauch in Landschulen*. Der Kinderbuchverlag, Berlin. 91.

Seiler, Friedrich (1802): *Protestánsbeli köz emberek olvasó könyve*. Ford. Kis János. Weber Simon Péter, Pozsony.

Simon Antal (1808): *Igaz mester, a' ki tanítványait igen rövid idő alatt minden unalom nélkül egyszerre írni is olvasni is megtanítja*. Buda.

Szabó Miklós (1983): A népi ideál. In: *Múltunk jövője. Szabadelvűek a népi kultúráról*. T-Twins Kiadó, Budapest. 63–72.

Szabó Miklós (1995): Az etnikus gondolat a Horthykor nemzetfelfogásában. In: uő: *Múmiák öröksége*. Új Mandátum, Budapest. 152–161.

Szombathi János (1797): *ABC könyvetske, A' magyarországi apróbb iskolák' hasznára készítettett S. Patakon 1796*. Pozsony.

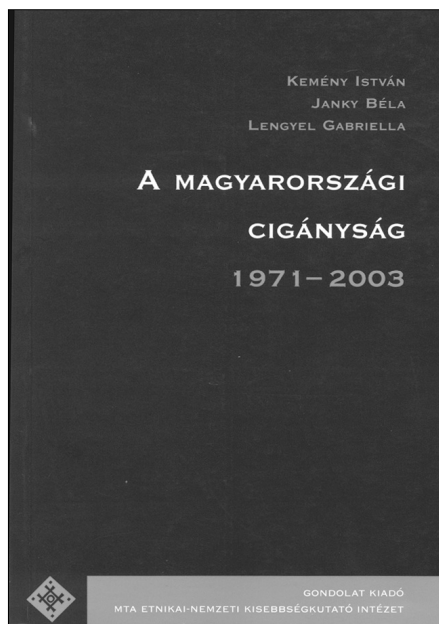
Szombathi János (1800): *A.B.C. könyvetske a' magyar falusi iskolák' számára*. Buda.

Tessedik Sámuel (2002): *A reformer Tessedik*. Szarvas.

Tóth István György (1996): *Mivelhogy magad írást nem tudsz...* MTA Történettudományi Intézete, Budapest.

Tőry Klára (2006): André Kertész. 1894–1985. *Digitális Fotó*, 1. 30.

Wittmann, Reinhard (é. n.): *Az olvasás forradalma a 18. század végén?* In: Cavallo, Guglielmi és Chartier, Roger (szerk.): *Az olvasás kultúrtörténete a nyugati világban*. Balassi, Budapest. 321–331.

A Gondolat Kiadó könyveiből